

HAZIM ŠABANOVIĆ

IZRAZI EVĀ'IL, EVĀŠIT I EVĀHIR U DATUMIMA TURSKIH SPOMENIKA*

Islamski narodi u datiranju svojih spomenika upotrebljavali su uglavnom svoj muslimanski kalendar u kome se vrijeme računa po hidžrskoj eri. Ta era počinje od prvog dana one godine u kojoj je bila hidžra, dan kada je Muhamed preselio iz Meke u Medinu. To je bilo 8 rebī'el-evvela prve hidžriske godine ili 20 septembra 622 g. po građanskoj eri. Tako je prema opšte usvojenom, ali naučno još neutvrđenom mišljenju. Kao prvi dan hidžriske godine (tj. prvi muharrem prve godine po hidžri) uzima se 16 ili 15 jula 622 g. Kod proučavanja turskih i uopšte islamskih spomenika potrebno je znati preračunavati datume hidžriske ere u odgovarajuće datume naše ere.

Pri tome je posao sasvim jednostavan ako je datum u dokumentu potpun, tj. ako je u datumu navedena godina, mjesec i dan, pa bilo da je dan izražen brojem ili jednim od izraza *gurra*, *mustehell*, *munteşaf*, *selḥ* ili *āḥir* koji opet označuju sasvim određene dane u mjesecu.

Međutim datumi nisu uvijek potpuni; jedanput nije označen dan, drugi put ni dan ni mjesec, a treći put označen je dan i mjesec a izostavljena godina itd. Ali nas ovaj puta ne zanimaju svi ti i drugi slučajevi, nego nas zanimaju samo oni slučajevi, istina dosta česti, kada je u datumu naznačena godina i mjesec dok dani nisu označeni ni brojem niti kojim od spomenutih izraza koji zamjenjuje određeni broj, — nego je za oznaku dana upotrebljen jedan od ova tri arapska izraza: *evā'il*, *evāšit* ili *evāḥir*.

Imajući u vidu leksičko značenje tih izraza i znajući da se mjesec kod Arapa dijelio na dekade kao i kod Grka i Egipćana, od kojih su to Arapi primili i prenijeli na ostale islamske narode, pa naravno i na Osmanske Turke, evropski su orijentalisti i turkolozi kao i sami istočni islamski pisci shvatali ove izraze za oznaku dekada arapskog mjeseca i kazali, da izraz *evā'il* znači prvih deset dana, prvu dekadu jednog arapskog mjeseca, da izraz *evāšit* znači drugih deset dana, drugu dekadu, a *evāḥir* posljednjih devet, odnosno deset, dana, posljednju dekadu arapskog mjeseca, već prema tome da li dotični mjesec ima 29 ili 30 dana.

I tako se to shvatalo i tumačilo kroz vjekove, a da nikada niko nije posumnjao u tačnost toga tumačenja, sve do 1940 god. kada je prof. Gliša Elezović, u svom poznatom zborniku *Turski spomenici* napisao raspravu »Islamsko računanje vremena i datum u turskim spomenicima«¹ u kojoj nastoji da dokaže,

* Povodom rasprave: »Islamsko računanje vremena i datum u turskim spomenicima« od Gliše Elezovića.

¹ Gliša Elezović, *Turski spomenici* knj. 1, sv. 1, str. 944—980.

da je takvo shvatanje izraza *evā'il evāšit* i *evāħir* sasvim pogrešno i da su takva tumačenja i shvatanja stari prevodioci, evropski orijentalisti i turkolozi »na svoju ruku ispleli« (n. d. str. 973) »ne razmišljajući mnogo da li takvo shvatanje i tumačenje ima kakva smisla« (n. d. str. 974). To on kaže za Y. Deny-a, profesora na Školi živih orijentalnih jezika u Parizu i oca naučne turske gramatike, za Dr. Fr. Kraelitz-a, biv. profesora orijentalnih jezika na univerzitetu u Beču i osnivača turske diplomatike, za L. Fekete-a, profesora univerziteta u Budimpešti i za mnoge druge poznate orijentaliste i turkologe kao što su Georg Jacob, nekadašnji redovni profesor univerziteta u Kielu, Fr. Babinger, profesor univerziteta u Münchenu, Dr. F. Bajraktarević, profesor univerziteta u Beogradu, Kraemers, Barthold i drugi.

Osudivši tako sve najveće orijentaliste i turkologe u svijetu i kod nas koji su spomenute izraze shvatali i tumačili kao dekade mjeseca, on tvrdi i dokazuje da izraz *evā'il* znači prvi dan u mjesecu i da je sinonim sa izrazima *evvel* i *gurre*, da je izraz *evāšit* pl. od *vesat* i da znači sredinu mjeseca (14—15 dan u mjesecu), a da je izraz *evāħir* sinonim sa izrazima *āħir* i *selħ* i da znači samo posljednji dan u mjesecu, dakle 29 ili 30, već prema tome da li se radi o mjesecu sa parnim ili neparnim brojem dana.

Smatrajući svoju tezu ispravnom g. Elezović je tako preračunao sve datume u dokumentima svoga zbornika *Turski spomenici* u kojima su u datumu dani izraženi jednim od tri spomenuta izraza.² On je isto tako postupao i kasnije u svim slučajevima gdje mu se ti izrazi pojave i ostao uporan u svom uvjerenju primjenjujući ga konsekvantno, bez imalo kolebanja. Štaviše, on ne samo što do danas svoje mišljenje nije izmijenio, niti se bar zadovoljio da ga zadrži za sebe, nego je pošao mnogo dalje. On traži da se njegovo shvatanje usvoji i čudi se kako se »još uvek« izrazi *evā'il*, *evāšit* i *evāħir* mogu shvatati i prevoditi drukčije nego što je on pokazao. G. Elezović pri tome ne donosi nikakve nove dokaze u prilog svoje tvrdnje, nego ponovo ističe da su u spomenutoj njegovoj raspravi izneseni svi argumenti koji dokazuju da je njegovo shvatanje ispravno i to sve tako kao da se o tim argumentima uopšte ne može više diskutovati.

Tako se G. Elezović, prikazujući moju zbirku *Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća* oštro oborio na mene, što »još uvek« računam datume po dekadama i što nisam usvojio njegovu tezu. On kaže doslovno ovo:

»Najgore je u ovoj zbirci preobraćanje hidžr. datuma u datum po hrišćanskoj eri. I ovaj anonimus turske datume još računa po dekadama. Ja sam u *Turskim spomenicima* napisao čitavu malu raspravu o tome kako treba izračunavati datume u

² Vidi, napr., dokumenat br. 1, na str. 3—4; u izvorniku stoji: *fi evāħir-i šehr-i rebī' el-āħir-i tāriħ-i sene tis'a ve hamsine ve seb'a mie* (up. Kraelitz u »Tāriħ-i osmāni endžumen-i medžmū'asi« (od sada citiram TOEM) V, 1915, br. 28, str. 244) što znači: Napisano u zadnjoj dekadi (21—30) mjeseca rebī' el-āħira godine 759. Elezović to prevodi ovako: Napisano na kraju meseca rebī el-ahara godine 759 (n. d. str. 4) dok je u naslovu toga dokumenta isti datum izrazio ovako: »10-IV-1358 (kraj rebī el-ahar 759)«. Nije čudo što Elezović nije pravilno shvatio i tačno preveo ovaj berat, što nije dobro pročitao lična i geografska imena, što je neka ispustio itd., ali je svakako morao znati da se onaj arapski mjesec ne zove rebī el-ahar nego rebī'el-āħir. Nerazumljivo je isto tako zašto je u prvom tome dokumentu svoga zbornika ispustio čitavu četvrtinu, i to skoro najvažniji dio, toga dokumenta kada je već našao za shodno da ga unese u svoj zbornik i kada je sve ostalo donio u cjelini. Izraz *fi evāšit* Elezović prevodi »u sredini«, vidi dok. br. 2, na str. 6; uporedi još dok. br. 3, na str. 7 i 13, dok. br. 6, na str. 14 i 21 itd.

³ *Istorisko-pravni zbornik* sv. 2, 1949, str. 177—208.

turskim dokumentima.⁴ Tamo je opširno izloženo kako se imaju shvatati arapske reči *evail*, *evasit* i *evahir*, pa bi on, objavljujući zbirku turskih dokumenata, valjalo da zauzme stav u tom pitanju: za moju tezu ili protiv nje».⁵

Ističući tako da je u mojoj zbirci »najgore« to što i ja shvaćam spomenute izraze kao oznake dekada arapskih mjeseci, Elezović taj dio svoje kritike završava ovako:

»Svi razlozi koji govore protiv ovakvog shvatanja reči: *evail*, *evasit*, *evahir* i njihovih varijanata⁶ navedeni su u napred pomenutoj mojoj raspravi: Islamsko računanje vremena i datuma u tur. spomenicima i mnogo je sastavljač pogrešio što se sa njom nije upoznao ranije, jer da je to učinio zbirka mu dokumenata ne bi ovakva bila».⁷

Meni je poodavno poznato kako Gliša Elezović shvata i tumači izraze evā'il, evāšit i evāhir. On je to svoje shvatanje praktično primijenio još godine 1931 u radu *Tursko-srpski spomenici Dubrovačkog arhiva*,⁸ ali sve do pojave njegove rasprave *Islamsko računanje vremena i datuma u turskim spomenicima* nisam bio sasvim siguran čime on opravdava takav postupak. A kad su se g. 1940 pojavili njegovi *Turski spomenici* vidio sam već kod prvih dokumenata u njemu da Elezović i dalje tako postupa a da pri tome ni jednom riječju ne kaže zašto. Međutim, pri kraju toga zbornika naišao sam na njegovu raspravu o tome pitanju i kad sam vidio na čemu on temelji svoj postupak, odmah mi je bilo jasno da su mu dokazi neosnovani i pogrešni, te mi nije čudo što je stručna javnost ćutke prešla preko te njegove teze. (Naime, meni nije poznata nikakva stručna ocjena njegovog zbornika pa ni te rasprave). A da Elezović to svoje shvatanje i tumačenje izraza evā'il, evāšit i evāhir nije sada, prikazujući moju zbirku, ponovio i time dokazao da on tu svoju tešku grešku nije ni do danas uvidio niti hoće da je sam ispravi, — sigurno se ni ja ne bih obazreo na tu njegovu raspravu, jer smatram da ona svojom argumentacijom ne dovodi u sumnju vladajuće shvatanje stručnjaka, a ne volim da ističem tuđe greške kad treba i ne treba. Kako je, međutim, Elezović svojim pogrešnim shvatanjem i tumačenjem spomenutih izraza u svojim radovima, kojima će se svakako više služiti naši historičari nego stručni orijentalisti i turkolozi, — pogrešno preračunao nekoliko stotina datuma, to bi te pogreške mogle zadavati ozbiljne neprilike ljudima koji bi Elezovićeva shvatanja i tumačenja spomenutih izraza smatrali stručnim i kompetentnim. Tim prije što do sada koliko je meni poznato niko nije pružio dokumentaciju za ispravnost vladajućeg shvatanja o značenju spomenutih izraza. Zbog svega toga smatram da se na spomenutu raspravu G. Elezovića treba osvrnuti.

Ovo napominjem stoga što će se vjerovatno koji ozbiljan orijentalista i turkolog u svijetu upitati zašto se ovdje pitanje značenja izraza evā'il, evāšit i evāhir u datumima uopšte postavlja.

⁴ *Islamsko računanje vremena i datum u turskim spomenicima*, *Turski spomenici* knj. I, sv. 1, str. 944—980.

⁵ *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom* sv. I, 1950, str. 173—174.

⁶ Kurziv je moj.

⁷ *Prilozi* str. 174.

⁸ Vidi *Južnoslovenski filolog* knj. XI, 1931., str. 57, 60, 75.

I

G. Elezović u svojoj raspravi najprije govori, i to relativno dosta opširno, o islamskoj eri i načinu datiranja turskih spomenika, nižući primjere datuma u kojima se spominje riječ *hidžra* (n. d. str. 944—948). Zatim navodi primjere datiranja po nekim drugim erama i vrste dokumenata s obzirom na to da li su datirani, bilo potpuno ili nepotpuno, ili pak uopšte nemaju datuma (n. d. str. 948—957). Kad je lijepo naveo i razvrstao stare turske spomenike na one u kojima se bilježe datumi i kako i na one u kojima uopšte nema datuma, što je svakako najkorisniji detalj u cijeloj toj njegovoj raspravi, — on datirane dokumente dijeli na dvije grupe: one koji imaju sasvim određen datum i one u kojima datum nije sasvim određen. U posljednju grupu on tu svrstava one dokumente u kojima je označena godina i mjesec, ili samo godina. Svi ostali datumi su, po mišljenju Elezovića, određeni pa kaže:

»Kad bi se neodređenost hidžriskih datuma svodila samo na ove dve grupe datuma, to još ne bi bilo tako nepodnošljivo. Evropski stručnjaci orijentalisti, međutim, u kategoriju neodređenih datuma strpali su još tri grupe islamskih datuma i time učinili da su islamski datumi uopšte, a turski ponaosob, postali nešto vrlo neodređeno. Reč je o spomenicima u kojima datum pored hidžriske godine, imena arapskih meseca mesto određenog broja upotrebljavaju arapske izraze: *evā'il*, *evāšit* i *evāħir*, koji bukvalno znače: prvi dani (počeci), srednji dani (sredine) i završni ili krajnji dani (svršeci). Taj način beleženja je vrlo čest. U ovom našem zborniku, na primer, od dvesta spomenika tako datiranih ima ne manje od stotine. Ne znam po čemu, po njima ti izrazi imaju nekakvu »dekadsku« vrednost.⁹

Za njih izraz *evail* znači prvih deset dana jednog arapskog meseca, *evasit* drugih deset dana i *evahir* poslednjih deset dana. Prema tome, po njima, kad se u jednom datumu turskom i uopšte islamskom nađe izraz *fi evail* nekog meseca, to znači u međuvremenu od 1 do 10 dana toga meseca, *fi evasit* od 11 do 20 i *fi evahir* od 21 do kraja dotičnog meseca« (n. d. str. 959). Zatim kao dokaz za to Elezović nabraja bezbroj primjera tih »zabluda« evropskih orijentalista navodeći sve naučnike kod kojih je našao da su izraze *evā'il*, *evāšit* i *evāħir* tako tumačili (n. d. str. 959—972) kako smo to već spomenuli.

Nakon toga Elezović pristupa glavnom zadatku svoje rasprave: da dokaže da *evā'il*, *evāšit* i *evāħir* znače prvi, petnaesti, odnosno zadnji dan u mjesecu.

On najprije konstatuje da ne zna po »kom su osnovu« evropski naučnici i stručnjaci orijentalisti i turkolozi, gotovo bez izuzetka, shvatili pa i danas shvataju da ti izrazi označuju dekadne mjeseca, pa nastavlja ovako:

»Koliko znam kod Egipćana je mesec imao 30 dana, grupisanih u tri dekade, koje su imale svoje ime prema fazi meseca: »fi fissate a 30 giorni, regroupati in tre decadi« (*Enciklopedia Italiana*, VIII, s. v. *calendario*, str. 396-b, u članku *Il calendario egiziano*), ali koliko su te dekade imale primene u praktičnom računanju vremena, meni nije poznato. Da li su islamski narodi u svojim spisima kad god doista praktički računali vreme po mesečevim dekadama, po mom znanju, niko nije pouzdanim dokazima utvrdio. Za Osmanske Turke, od kad ih istorija zna kao islamski narod, mislim da se može tvrditi da nikad vreme tako nisu računali, niti datume pisali po tom nesavršenom načinu u dekadama, kao što to misle pobrojani i mnogi drugi nespomenuti turkolozi evropski«⁹ (n. d. str. 972).

Ovi navodi pokazuju da se G. Elezović upustio u jedno pitanje prije nego što je proučio osnovne momente u vezi sa tim pitanjem a koji mu nisu bili sasvim jasni ni poznati. Njega to ipak nimalo nije smetalo da bez prethodnog studija priđe smjelim zaključcima.

Istina, on kaže da ne zna po kome osnovu evropski naučnici i turkolozi spomenute izraze shvataju kao dekade; ne zna koliko je praktične primjene imala podjela mjeseci na dekade kod starih Egipćana. (Grke uopšte ne spominje). Njega muči pitanje »da li su islamski narodi u svojim spisima kadgod računali vreme po mesečevim dekadama« i misli da nisu na osnovu toga što to po njegovom »znanju niko nije pouzdanim dokazima utvrdio.« A što se pak tiče Osmanskih Turaka, Elezović misli da za njih »može tvrditi da nikad vreme nisu tako računali, niti datume pisali po tom nesavršenom načinu u dekadama kao što to misle pobrojani i mnogi drugi nespomenuti turkolozi evropski«.

Čini mi se da je bilo cjelishodno da Elezović prouči i sam sebi razjasni ova pitanja prije nego što je odlučio da napiše ovu svoju raspravu. Utoliko prije što on očigledno ova pitanja postavlja sebi i što su ga ona mučila. A teško je samim postavljanjem svih tih pitanja osporavati da su islamski narodi u prošlosti dijelili mjesec na dekade kako to čini pisac spomenute rasprave. Posljedica takvog postupka ogleda se u mnogim njegovim tvrdnjama i u samom načinu izlaganja postavljenog pitanja. On često traži dokaze i za najjednostavnije stvari. Tako, naprimjer, on je tražio da li je ko dokazao jesu li islamski narodi u svojim spisima računali vrijeme po mesečevim dekadama i kad je našao da to »niko nije pouzdanim dokazima dokazao« on zaključuje da takvog računanja nije ni bilo. Takav postupak nije ništa manje nezgodan nego što bi, npr., bilo nezgodno tražiti, da li je neko pouzdanim dokazima dokazao da mi danas dijelimo mjesec na sedmice i ako nađemo da to niko nije dokazao, zaključiti da mi to ne činimo! Eto tako u ovim pitanjima postupa G. Elezović.

Da su islamski narodi, pa naravno i Osmanski Turci, u svojim spisima od najstarijih vremena pa do najskorije prošlosti dijelili mjesec na dekade, dovoljno je ovdje navesti samo ovih nekoliko dokaza:

1. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu nalazi se među ostalim jedan stari arapski rukopis djela *Kitāb el-kešf ve'l-bejān 'an tefsīr el-kur'ān*, koje je napisao Ebū Ishāq Ahmed b. Muḥamed b. Ibrāhīm es-Sa'lebī en-Nisabūrī, umro g. 527 (1053), vidi C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur* I, 350). Na kraju toga rukopisa nalazi se bilješka prepisivača sa datumom prepisa u kojoj među ostalim stoji: ferega min ketbihi el-'abd el-fakīr... Berekāt ibn 'Isā ibn Ebī Ja'lā Hamza... ve zālike fil-'ašr el-evvel min zil-hidždžeti sene ihda ve seb'in ve hamse mije...

To znači: Prepis završio siromašni sluga božji... Berekāt b. 'Isā b. Ebī Ja'lā Hamza... a to je bilo u prvoj dekadi mjeseca zil-hidže god. 671 = 11—20 juna 1176 godine (Vidi Hazim Šabanović, *Katalog arapskih, turskih i persiskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu* str. 72). Iz toga se jasno vidi da su narodi u VII vijeku hidžriske ili XII vijeku naše ere praktično računali vrijeme po dekadama.

2. Nema nijednog značajnijeg arapskog historičara čija sam ja djela čitao koji se u svojim spisima praktično ne služi računanjem vremena po mesečevim dekadama. Radi primjera ja ovdje navodim nekoliko mjesta iz poznatog djela *Kitāb el-muḥtešar fī aḥbar el-bešer* koje je napisao poznati i vrlo cijenjeni arap-

ski historičar i geograf 'Imāduddīn 'Ismā'īl b. 'Alī b. Maḥmūd Ebu 'l-Fidā, umro 732/1331 (Vidi Brockelmann, *n. d.* II, 44). Govoreći o upravi Halebije u Damasku pod godinom 658 Ebu 'l-Fidā u svome spomenutom djelu — kaže među ostalim i ovo:

فلما جرى ما ذكرناه . . . جمع الحلبي الناس وحلفهم لنفسه بالسلطنة وذلك في العشر الاول من ذى الحجة
من هذه السنة اعني سنة ثمان وخمسين وستائة فاجابه الناس الى ذلك آنح

To znači: Kad je proteklo ono što smo spomenuli... Halebi je sakupio mase i zatražio od njih da mu polože zakletvu kao sultanu. A to se dogodilo u prvoj dekadi (el-'ašr el-evvel) mjeseca zu'l-hidže te godine, tj. godine šest stotina pedeset i osme. Mase su mu se odazvale na to itd. (*n. d.* prvo kairsko izdanje s. a., — sv. III, str. 208, redak 15—18).

Pod godinom 739 Ebu 'l-Fidā bilježi među ostalim ovo:

وفيه في العشر الاول من جمادى الاولى قدم الامير سيف الدين طرغاي الى حلب ثانيا بها آنح
To znači: U toj godini [739] u prvoj dekadi mjeseca džumad el-ula nastupio je emir Sejfuđdin Targaj kao komesar u Halebu (Alepo itd. (*n. d.* IV, 128, r. 22—23). Nabrajajući istoriske događaje iz g. 666 Ebu 'l-Fidā govori o pohodu sultana ez-Zahira Bajbarsa, velikog organizatora mamelučke države na Siriju, o osvojenju Antakije i drugih mjesta pa kaže doslovno ovako:

في هذه السنة في مستهل جمادى الآخرة توجه الملك الظاهر بيبرس بعساكره المتوافرة الى الشام وفتح يافا في
العشر الاوسط من الشهر المذكور آنح

To znači: U ovoj godini, prvog (mustehell) džumad el ahira krenuo je sultan ez-Zahir Bajbaras sa ogromnom vojskom u Siriju i osvojio Jafu u srednjoj dekadi (fi 'l-'ašr el evṣaṭ) spomenutog mjeseca itd. (*n. d.* IV, 4, r. 25—26).

Kad Ebu 'l-Fidā govori o događajima u godini 739 kaže i ovo:

وفيه في العشر الاوسط من ربيع الآخر توفى السيد الشريف بدر الدين محمد بن زهرة الحسيني نقيب الاشراف
ووكيل بيت المال بحلب

U toj godini u srednjoj dekadi (fi 'l-'ašr el evṣaṭ) mjeseca rebi' el-ahira umro je sejjid šerif Bedruđdin Muḥammed ibn Zuhre el-Husejni, predstavnik šerifa i povjerenik bejtulmala (fiskus) u Halebu (*n. d.* IV, 128, r. 9—10). Iste primjere imamo npr. u sv. IV, str. 6, str. 35 itd.

Govoreći o restauraciji tvrđave u Damasku u g. 658 Ebu 'l-Fidā kaže ovako:

وفي هذه السنة في العشر الاخير من ذى القعدة شرع الامير علم الدين سنجر الحلبي نائب السلطنة بدمشق في
عمارة قلعة دمشق آنح

To znači: U toj godini, u posljednjoj dekadi mjeseca zu 'l-ka'de započeo je emir Alemuddin Sendžer el-Halebi sultanski komesar u Damasku da popravlja grad Damask itd. (*n. d.* III, 208, r. 10—12). Isti izrazi npr. u sv. IV, str. 6.

Kada pisac priča o pohodu halebskih odreda na Sis g. 705 kaže ovako:

في أوائل المحرم من هذه السنة الموافق للعشر الاخير من تموز أرسل قوا سنقر نائب السلطنة بحلب آنح

To znači: U prvoj dekadi muharrema ove godine [705] koja odgovara posljednjoj dekadi (el-'ašr el-ehīr) temuza uputio je Kara Senker, sultanov komesar u Halebu itd. (*n. d.* IV, 51—52).

Povodom smrti učenjaka Ibn Haṭīb̄a Ebu 'l-Fidā kaže:

و مولده رحمه الله بمصر في العشر الاواخر (!) من شهر ربيع الاول سنة اثنتين وستين و ستمائة

To znači: Rodio se — neka ga bog pomiluje! — u Kairu u posljednjoj dekadi (fi 'l-ʿašr el-evāhiri, tako!) mjeseca rebī' el-evvela g. šest stotina šezdeset i druge (n. d. IV, 128) i tako dalje.

Tako smo eto na nekoliko stranica samo jednog djela našli po više dokaza da se računanje po dekadama praktično primjenjivalo kod islamskih naroda u ranijoj prošlosti. Takovih dokaza mogli bi nanizati bezbroj od raznih pisaca i iz raznih vremena.

3. Na originalu vakufname Muslihudina Čekrekčije za njegove zadužbine u Sarajevu i Visokom, koja je napisana mjeseca zī 'l-ka'de 932 = avgust 1526, nalazi se, među ostalim, zvanična ovjera sarajevskog kadije ʿAbdullāh b. ʿAlī el-Mu'ejjeda koja je datirana ovako:

ve zālike fi 'l-ʿašr el-evvel min ūlā el-džumadejn li sene 948. To znači: A to se dogodilo u prvoj dekadi prvoga od dvaju džumada godine 948 = 23 VIII — 1 IX. 1541. Vidi H. Kreševljaković, *Džamija i vakufnama Muslihudina Čekrekčije* (otisak iz *Glasnika IVZ V*, 1938, Sarajevo 1938; faksimil na str. 14). To je, mislim, jasan dokaz da su Osmanski Turci u XVI vijeku dijelili mjesec na dekade i da su u svojim pravnim radnjama pri datiranju upotrebljavali taj dekadski sistem datiranja.

4. U kolekciji orijentalnih rukopisa ing. M. Grbića iz Beograda nalazi se među ostalim original idžazetname (školske diplome) koju je izdao neki Osman ibn Velijuddin Sirivli nekom Husein b. Hasan el-Karinabadi-ji, a koja je na kraju datirana ovako:

fi l-jevm el-hamīs min el-ʿašr el-evveli min džumādi el-ūlā senete selāsin ve selā-sūne ve mietejn ba'd el-elf min hidžreti men lehu 'l-ʿizzu veš-šeref . . .

To znači: U četvrtak u prvoj dekadi džumād el ula godine 1233 od hidžre onoga kome pripada slava i čast . . .

To je jedan od bezbroj primjera koji pokazuju da su Osmanski Turci i u XIX vijeku praktično primjenjivali računanje vremena po dekadama arapskih mjeseci.

II.

Ovako jasnih dokaza mogli bismo navesti vrlo mnogo iz raznih stoljeća, raznih vrsta i iz raznih izvora, ali su, mislim, i ovi dovoljni da pokažu odnos jedne notorne naučne istine prema tvrdnji G. Elezovića »da taj način računanja sa dekadama u prošlosti nije potvrđen«. Odakle islamskim narodima ta institucija, koju je Elezović našao kod starih Egipćana a koju su primjenjivali i drugi stari narodi ne treba valjda ni dokazivati. Uostalom na ovim pitanjima, mislim, ne treba da se zadržavamo već stoga što pisac pomenute rasprave smatra da su dosadašnja shvatanja i tumačenja izraza evā'il, evāšit i evāhir pogrešna »bez obzira kako je to pitanje bilo u najdavnijoj islamskoj prošlosti« (n. d. str. 972—973).

Da kao dokaz navedemo razne autoritete, istočne Bīrūnīju, Mes'ūdiju, napr., ili zapadne Idelera, Ginzela i ne znam još koje nema smisla stoga što bi ih Elezović ako njihove tvrdnje ne budu išle u prilog njegovom shvatanju — mogao proglasiti nepouzdanim isto onako kako je proglasio tolike druge stručnjake, stare prevodiocē i turske leksikografe samo zato što se njihova tumačenja protive njegovom shvatanju.

Naime kad je pisac pomenute rasprave našao da »taj način računanja sa dekadama u prošlosti nije potvrđen« onda se njemu samo od sebe nametalo pitanje: »kako su toliki ljudi mogli doći na misao da arapske reči: evā'il, evāšit i evā-

ḥir u datumu znače: prvu, srednju i posljednju dekadu, odnosno prve, srednje i posljednje dane u mesecu?«, pa se pri tom obratio na turske rječnike i kad je vidio da su i oni svi protiv njegove teze on je — umjesto da bude oprezniji u donošenju svojih zaključaka — te rječnike jednostavno proglasio vinovnicima tih »zabluda«, a zatim zaključio ovako:

»Bez obzira kako je to pitanje bilo u najdavnijoj islamskoj prošlosti, što su stranci te izraze u turskim spisima onako tumačili, meni se čini, delom su vinovnici razni turski rečnici. Pa i sam oblik pomenutih reči je navodio ljude na stramputicu. *Nikome nije padalo na pamet da se u turskom jeziku odavno i dosta često oblici arapske množine kod imena shvataju kao obična jednina.*«⁶ (n. d. str. 973).

Rekli smo da je G. Elezović svoju tezu praktično primjenio još 1931 g., dakle prije pojave poznatog zbornika L. Fekete-a u kome je on, kako ćemo odmah vidjeti, našao najglavniji argumenat za potvrdu svoga shvatanja pa je tek nakon pojave toga zbornika objavio svoju raspravu o tome pitanju i otvoreno ustao protiv vladajućeg shvatanja pomenutih izraza. Čini mi se ipak da je u čitavom tom njegovom postupku odigralo izvjesnu ulogu i to što G. Elezović misli da se i arapski izrazi evā'il, evā'šit i evā'hir u turskom upotrebljavaju kao jednina što je zaista slučaj sa mnogim drugim arapskim imenicama u množini, a što po mišljenju Elezovića ranije nikada nikome nije na pamet palo.

Kako god bilo, na gornje izlaganje Gliše Elezovića treba primijetiti za sada bar sljedeće:

1. Kad se g. Elezoviću samo od sebe nametalo pitanje: ko je zaveo tolike orijentaliste i stare prevodioce, pa našao da su to učinili turski leksikografi, zašto se isto tako nije upitao: ko je zaveo turske leksikografe, i zašto nije potražio vinovnike njihovih zabluda.

2. Trebalo je da G. Elezović kaže, odakle on zna da se arapski oblici evā'il, evā'šit i evā'hir u turskom jeziku shvataju kao obična jednina, gdje je on to našao, je li u nekom izvoru koji ga je zaveo ili on to zbilja tvrdi samo na osnovu toga što je njemu palo na pamet nešto što zaista nikada nikome nije na pamet padalo. To Elezović treba da pokaže na primjerima iz izvora ako ih on ima u toliko prije što se Elezović obilato služi primjerima kada inače dokazuje svoje tvrdnje kao i kada hoće da pokaže tuđe greške.

3. Kako g. Elezović može da tvrdi da baš niko ne zna da se u turskom jeziku odavno i dosta često oblici arapske množine kod imena shvataju kao obična jednina kad se to uvijek izričito ističe u svim rječnicima, pa naravno i u onim koje on citira — kod svih onih arapskih riječi u množini koje se zaista u turskom (kao i u perziskom) upotrebljavaju kao jednina.

Ali, to se naravno nikada i nigdje ne kaže za oblike evā'il, evā'šit i evā'hir, jer se oni ni u turskom, kao ni u arapskom nisu nikada upotrebljavali niti se sada upotrebljavaju kao obična jednina. I valjda stoga nikada nikome nije padalo na pamet ono što je palo na pamet g. Elezoviću.

Mislim da nije neophodno da dalje ukazujemo koliko je daleko otišao Gliša Elezović u svom samouvjerenju o poznavanju turskog jezika; on misli da smije da tumačenja svih turskih leksikografa (naime sa onima koje on citira slažu se naravno i svi drugi) proglasi netačnim samo na osnovu toga što se njihova tumačenja protiv njegovom shvatanju; on može da tvrdi da u turskim rječnicima nema nešto bez

čega se ne može zamisliti pristojan đački rječnik turskog jezika samo zato, što u njima zaista nema ono što bi njemu trebalo a što naravno nema ni u turskom jeziku uopšte.

Da vidimo dalje. Da bi svojoj tvrdnji dao vrijednost G. Elezović je morao obračunati ne samo sa stručnim orijentalistima, evropskim turkolozima i turskim leksikografima — Turcima, nego i sa starim prevodiocima turskih dokumenata pa kaže:

»Imajući ova i slična tumačenja prevodioci s turskog još vrlo rano zajedno s evropskim orijentalistima uopšte i turkolozima naosob, čini se i na svoju ruku su ispleli tumačenje da pomenuta tri oblika arapske množine u turskim datumima znače početnu (prvu), srednju (drugu) i poslednju (treću) dekadu u dotičnom mesecu, ne razmišljajući mnogo da li takvo shvatanje i tumačenje ima kakva smisla.« (n. d. str. 974). I kao dokaz za to navodi da »u jednom bez sumnje savremenom prevodu fermana na našem jeziku datum glasi: ΠΡΗΒΗ ΑΝΗ [čitaj prvi dni] ΠΗC4N4 CCEΦ4P4 ω. Π. Η. (Lj. Stojanović, op. cit. br. 885)«. Ali kad je osjetio da bi i taj njegov primjer mogao poslužiti kao argumenat protiv njegove teze, on je tu dodao ovo: »To je očevidno malo slobodniji prevod sa arapskog: fi evail-i-šehr-i-sefer, [!] sene şemane ve şemanine ve şemane miye. Prevodilac se starao — kaže Elezović — da nađe odgovarajući oblik arapskom izrazu *evail*, koji je oblik mn. od *evvel*, pa je zato kazao: ΠΡΗΒΗ ΑΝΗ [čitaj prvi dni], a kad je u originalu stajalo *şevvalinin gurreşindan* (!), prevodilac je rekao ω4B4Λ ΜC44 ΠP4BΗ ΑΝ [čitaj ševal msca prvi den] (Isp. br. 95 na str. 265 njegovog zbornika i Lj. Stojanović, op. cit. br. 917 v. 5).

Ni takvi primjeri nisu mogli odvratiti G. Elezovića s pogrešnog puta pa nastavlja ovako:

»U jednom savremenom prevodu na talijanski fermana sultana Selima I završna tačka protokola sa mestom gdje je ferman izdat glasi: Tahrire(n) fi evasit-i-ğemazi el evvel şene tisa' 'aşere ve tisa' miye, be mekam-i-Konstantiniyye. Nepoznati prevodilac je taj odeljak talijanski kazao: Data in Constantinopolj li *mezarij* de gumazi el euel, ano 919« (Isp. str. 713 nap. 8 njegovog zbornika).

»Očevidno — nastavlja g. Elezović — prevodioci su se starali da nađu reč koja bi tačno i po značenju i po obliku odgovarala arapskoj reči *evail*, *evasit* i *evahir*, pa kad im nije to polazilo za rukom, oni se nisu ustezali da izmisle oblik kao onaj na našem jeziku: ΠΡΗΒΗ ΑΝΗ [čitaj prvi dni] ili onaj na talijanskom *mezarij*, ne brinući se mnogo o tome šta ti izrazi upravo treba da znače i kojemu baš broju dana u dotičnom mesecu odgovaraju.⁸ Međutim po mom mišljenju — kaže G. Elezović — ti izrazi, ako su kadgod u islamskim zemljama u datumima i značili nešto otprilike, neodređeno ili, kako se to naučno kaže, *dekade* u mesecu, u turskim datumima oni su se od najranijih vremena bili potpuno izjednačili sa značenjem: *početak*, *prvi dan* isto onako kao i reč *ğurre*, *sredina* ili *dan* u sredini meseca i *kraj* ili *poslednji dan* u mesecu kao arapska reč *selh*«. (str. 974).

Iz ovog izlaganja G. Elezovića vidi se sasvim jasno da su i stari prevodioci, kad su savjesno radili dobro uočavali razliku u značenju između izraza *evvel* i *gurre* s jedne i izraza *evā'il* s druge strane, da su tačno znali šta znači *evā'it* i da su dobro uočavali razliku u značenju izraza *selh* i *āhir* prema *evāhir*. G. Elezović je jednom tražio da nam ti prevodioci budu kompetentni u pitanju izgovora arapskih imena mjeseci, ali ga eto njihovo shvatanje i tumačenje tih izraza

ovdje ne zadovoljava. Kasnije ćemo vidjeti da on pri dokazivanju svoga shvatanja značenja izraza *evāsīḥ* i *evāḥir* doziva u pomoć i te stare prevodioce i njihove prevode smatra potvrdom svoga shvatanja.

III.

Prateći ovdje naučni postupak G. Elezovića i nama se »samo sobom nameće« jedno pitanje, kao što se nametalo i G. Elezoviću, samo je to pitanje upravo obrnuto od onoga koje je mučilo G. Elezovića: šta je navelo G. Elezovića da ustane protiv vladajućeg shvatanja značenja tih izraza?.

Vidjeli smo da ga je mogla zavesti neobaviještenost o tome da su islamski narodi, pa i Osmanski Turci, dijelili vrijeme na dekade, kako u najdavnijoj tako i u najskorijoj prošlosti; neobaviještenost da se to praktikovalo i po turskim kancelarijama; pokazali smo kako se prevario o tobožnjoj zabludi turskih rječnika; kako je precijenio svoje znanje turskog jezika itd. Ali mu ipak sve to nije davalo dovoljno smjelosti da osudi sve orijentaliste, turkologe, stare prevodioce i turske leksikografe.

On je to učinio s uvjerenjem da raspolaže i drugim jačim argumentima, koji su mu izgledali dovoljno jaki da može tako postupiti, a danas smatra da se na osnovu tih istih argumenata njegovo shvatanje mora usvojiti i čudi se da neko može da drukčije postupi i takav postupak osuđuje kao nešto »najgore«. Te svoje argumente G. Elezović dijeli na: »pretpostavke opšte prirode« i »stvarne činjenice«.

Pretpostavke opšte prirode sastoje mu se u tome, da se Turci na Balkanu javljaju sa dobro organizovanom državnom upravom i administracijom, da se kod njih »ništa nije radilo od oka i otprilike nego sve po utvrđenim propisima i tačnoj meri«, pa bi stoga bilo »sasvim nerazumljivo da ne nađu načina da vreme mere i beleže preciznije nego onako »od prilike«, kao što je računanje po dekadama« (n. d. str. 974).

Mislim da se G. Elezović neće ljutiti ako sada šutke predem preko tih njegovih »pretpostavki opšte prirode«, jer i sam osjeća da takav postupak (računanje po dekadama) ne bi bio za svakoga sasvim nerazumljiv samo na osnovu tih »pretpostavki opšte prirode« ni pod pretpostavkom da su one sasvim tačne. Nego da malo bolje razmotrimo »stvarne činjenice« kojima G. Elezović raspolaže.

Kao prvi dokaz, prvu »stvarnu činjenicu« za ispravnost svoje teze G. Elezović navodi ovo:

»U starim turskim anonimnim hronikama, koje je objavio Fr. Babinger, *Tevarih-i-āli-Osmani*, na str. 123 v. 8, govoreći o sultanu Muratu II kaže se:

Hiğretiñ sekiz jüz elli dörtinde sefer etmijüb, mütemekkin olub, otururken mariz oldi. Ol hastalıķde dar-i-fenadan dar-i-beķaje riğlet etdi muḥarrem ajiniñ evvelinde, çeharşenbe güni ḥaķķ emrine vasil oldi hiğretiñ sekiz jüz elli beşinde (t. j.-hidžriske 854 nije ratovao. Mirovao je. Tako sedeći razbole se i od te bolesti sa ovoga prolaznoga sveta preseli se u večnost i u početku meseca muharema, u sredu, odazva se božjem naredenju hidž. godine 855 = 3-II-1451« (n. d. str. 975).

Uz ovaj svoj »argumenat« G. Elezović nadodaje:

»Zbog punoće ovog datuma nema mesta praviti nikakve druge pretpostavke kao što bi bilo da, recimo, reč *evvel* znači prvu dekadu ili ne znam što drugo, nego prosto znači početak, odn. prvi dan, jer je prvoga dana muharema doista i bila sreda« (str. 975).

Valja primijetiti da mu ovaj primjer nije nikakav dokaz prosto s toga što je u njemu na kritičnom mjestu upotrebljen izraz *evvel* a ne *evā'il*, a i G. Elezović zna da nikada niko nije shvatao ni tvrdio da izraz *evvel* (što znači prvi i ništa drugo) označuje prvu dekadu nego se to tvrdi samo za izraz *evā'il* (pl. od *evvel*),

a evvel i evā'il nisu sinonimi kako pogrešno misli g. Elezović, pa je zato upotreblivši ovaj primjer za dokaz svoje teze počinio novu grešku, a nije dokazao da evā'il znači samo prvi dan u mjesecu.

Da vidimo dalje. Kao drugi dokaz, drugu »stvarnu činjenicu« za ispravnost svoje tvrdnje G. Elezović navodi ovo:

»Da reč *evail* ne znači ništa drugo no prvi dan u dotičnom arapskom mesecu, imamo jedan zgodan, kao poručen, primer u pomenutom zborniku L. Fekete.⁹ Završna tačka ugovora potpisana od punomoćnika česarevih i sultanovih, br. 7, na str. 27, na turskom glasi: Bu jazilan mevadde itikad-i-şahiñ olmağičün iki ğan'ibñ vükelasi inzalajüb mühürlemişuz Komoranda. Jazıldı februanuñ (tako)! jıgirmi jedingi gününde biñ altıjüz on sekiz senesinde ki hazret-i-İsa tarihidir ve bizim tarihimiz ki biñ jıgirmi jedingi rebi-ül-evveliñ evailinde vaki' olmişdir. — Sahh. Ovaj paragraf u ne baš najtačnijem prevodu L. Fekete, op. cit., str. 235—236, na nemačkom glasi: Zur grösseren Beglaubigung (u originalu stoji međutim doslovno: da bi se u ove ispisane paragrafe imala prava vera) dieser aufgezeichneten Punkte unterschrieben und besiegelten Wier sie, Wir, die Vertreter der beiden Parteien. Geschrieben in Komoran am siebenundzwanzigsten Tage im Februar des Jahres tausendsechshundert und achtzehn nach der Zeitrechnung der Majestät Jesu; nach unserer Zeitrechnung aber geschah es *in der ersten zehn Tagen des Rebi-ül-evvel* (kursiv je moj)¹⁰ im Jahre tausendisebenundzwanzig. Gesehen (u napomeni ispod teksta = 26 Febr.—2 März 1618).« (n. d. str. 975).

Ovaj se primjer g. Elezoviću toliko svidio da je s ushićenjem nastavio ovako:

»Zaista teško je imati bolji primer, da se vidi kako inače vrlo hvaljeni znalci turskog jezika, pod raznim sugestijama mogu da naprave smešne pogreške«, a malo kasnije on se zanio toliko da je napisao i ovo:

»I kad bi ovo bio jedini primer, bio bi dovoljan da razbije zabludu zapadnjačkih naučnika, orijentalista i turkologa da Turci u svojim administrativnim i pismenim pravnim radnjama nisu upotrebljavali tako nesavršeno i neodređeno datiranje kao što je beleženje datuma po dekadama arapskih meseca.« (n. d. str. 975—976).

Ja se zaista ne čudim da se g. Elezović mogao na čas oduševiti ovim primjerom. Možda je čak postojala ozbiljna bojazan da tim primjerom, shvaćenim onako kako ga on shvata, i druge ne zavede. Svoje shvatanje toga primjera g. Elezović izlaže ovako:

»U pomenutom ugovoru, kome je original bio sastavljen na turskom, Turci kažu da su ga potpisali i pečatom potvrdili u Komoranu 27 februara 1618 po eri od Hrista ili 1 dana meseca rebi-ul-evela god. 1027 od hidžre, a L. Fekete se zanosi i tvrdi da su kanjiški okružni načelnik Ahmed, beogradski kadija Habil i Ali aga, sultanovi punomoćnici, tačno znali datum po hrišćanskom računanju, ali nisu znali koji je datum bio po svom kalendaru, te zabeležili da se to dogodilo u jednom razmaku od 10 dana meseca rebi-ul-evela! Ali i ovu je pogrešku L. Fekete učinio zaveden izrazom *evail*! Međutim turski delegati su, kad im izraz *evail* ne bi značio prvi dan, imali načina da nađu reč koja bi tačno odgovarala 27 februaru 1618 god. po hrišćanskoj eri i ne bi jedan tako važan datum ostavili da se leluja u razmaku vremena između 27-II i 7-III« (n. d. str. 975).

Tako smo iscrpili sve argumente kojima G. Elezović nastoji da dokaže da su Turci izraz evā'il upotrebljavali kao jedninu, da su riječi evvel i evā'il u turskom sinonimi, da izraz evā'il u datumima turskih spomenika znači prvi dan arap-

⁹ Misli na Fekete-ov zbornik: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterhazy 1606 — 1645*. Budimpešta 1932.

¹⁰ Primjedba G. Elezovića

skog mjeseca isto kao i *evvel* i *gurre* te da je svako drukčije tumačenje pogrešno. Elezović smatra da je sa ta dva primjera potpuno dokazao svoju tezu pa zaključuje ovako:

»Na osnovu navedenih primjera, mislim, da je jasno da su Turci izraz *evail* (mn. od *evvel*) upotrebljavali kao jedninu isto onako kao što su i toliko drugih arapskih imena po obliku u množini upotrebljavali kao jedninu i da je prema tome *evail* u datumu značio kao i *evvel*, prvi dan dotičnog meseca i nikako nije ta reč značila prvu dekadu dotičnog meseca, kao što se to na zapadu bez razloga misli.« (n. d. str. 976).

Vidjeli smo vrijednost prvog G. Elezovićevog dokaza pa da sada pažljivo razmotrimo i ovaj drugi argumenat kojim G. Elezović razbija »zablude zapadnjačkih naučnika, orijentalista i turkologa.«

Kad je G. Elezović navedeni primjer iz zbornika L. Fekete-a potražio u Mahlerovim uporednim tablicama našao je da je prvi dan *rebi-ul-evela* hidžr. 1027 godine bio 26 a ne 27 II 1618 god. po našem računanju i da se njemu tu »pojavi razlika od jednog dana«, pa kaže ovako:

»Otkuda je ona razlika od jednog dana, ja doduše pouzdano ne umem reći, ali između više mogućnosti može biti potiče i otuda što je dan po mesečevoj godini trajao od zalaska do zalaska sunca. No poticala ta razlika otkud mu drago, ni u koliko ne menja naše tvrđenje da je poimence reč *evail* u turskom datumu po pravilu značila prvi u mesecu i ništa drugo i da je svako drukčije tumačenje pogrešno« (str. 976).

Šta da kažemo na takav naučni postupak g. Gliše Elezovića. Eto i on vidi da ni u tom primjeru, koji mu je »zgodan kao poručen« nije sve u redu, da se pojavila razlika od jednog dana. On ne zna otkuda ta razlika dolazi, ali ga to ništa ne smeta da kaže: »No poticala ta razlika otkud mu drago« da ona ni u koliko ne mijenja njegovo tvrđenje i »da je svako drukčije tumačenje pogrešno.«

A upravo ta razlika od jednog dana koju on ne zna da objasni, pokazuje da mu ni ovaj dokaz ne vrijedi, i da i on ruši njegovu tezu. Ta »razlika« od jednog dana između hrišćanskog i hidžrskog datuma upućuje da izraz *evā'il* u turskom datumu može značiti i nešto drugo osim prvi dan u mjesecu.

Da inače teza g. Elezovića ima kakvog naučnog osnova u njen prilog bi se moglo navesti bezbroj primjera mnogo boljih nego što su oni koje navodi Elezović; primjere u kojima se ne bi javljala nikakva razlika i gdje je dan koji je u datumu izražen sa izrazom *evā'il* bio zaista prvi u mjesecu. Analogno vrijedi i za izraze *evā-šiṭ* i *evā-ḥir*. Samo se takvim primjerima ne može dokazivati da izraz *evā'il*, *evā-šiṭ* i *evā-ḥir* znače samo prvi, petnaesti, odnosno zadnji dan u mjesecu, nego naprotiv da ti izrazi kao oznake dekada arapskog mjeseca obuhvataju i te dane i da se konkretno izraz *evā'il* može poklapati sa prvim danom u prvoj dekadi arapskog mjeseca kao što se može poklapati i sa svakim drugim danom u toj dekadi.

Šta više »istini za ljubav« što no reče g. Elezović, moramo istaknuti i to da nam za odbranu njegove teze ne bi smetalo ni neslaganje i stvarne razlike ne samo od jednog nego i neslaganje od dva (pa čak nekad i tri dana), ali ne za to što dan po mesečevoj godini traje od zalaza do zalaza sunca, kako onu razliku od jednog dana u svom primjeru objašnjava G. Elezović, nego zato što se pri preračunavanju datuma s hidžriske na našu eru može pojaviti razlika od jednog i dva dana, već prema tome koji je datum uzet za prvi dan hidžriske ere (15 ili 16 juli) i da li se radi o arapskom mjesecu sa parnim ili neparnim brojem dana. Eto tako smo dali g. Elezoviću izgleda da podržava svoju tezu, ali, ipak, sva bi mu nastojanja uzalud bila. Izraz *evā'il* u datumu može bezbroj puta odgovarati upravo prvom danu u mjesecu, ali to nikako

ne znači da taj izraz znači samo prvi dan u mjesecu i ništa drugo, jer on može odgovarati i svakom drugom danu u prvoj dekadi mjeseca, kako ćemo to kasnije pokazati. A u primjeru koji je našao i upotrebio G. Elezović za dokazivanje svoje teze, izraz evā'il odgovara drugom a ne prvom danu rebīul-evvela 1027 godine, jer drugi rebi el-evela 1027 po hidžri odgovara 27 februaru 1618 godine po našoj eri. A ljudi koji su taj ugovor potpisali znali su zaista dobro ne samo svoj nego i kršćanski kalendar i uzimali su za početak muslimanske ere 16 jula pa prema tome tu je isključena ona razlika od jednog do dva dana koja se inače sreće, kada se preračunavaju datumi u starijim turskim i uopšte islamskim spomenicima

I tako eto i ovaj primjer G. Elezovića, koji je njemu izgledao kao poručen, na žalost, pada i ne daje nikakve mogućnosti da se tvrdi da izraz evā'il znači samo prvi dan u mjesecu.

A kad se G. Elezoviću već pojavila ona razlika od jednog dana — a ne zna otkuda ona potiče — i kad je htio da na osnovu toga primjera izraz evā'il znači samo prvi, on je morao pretpostaviti: ili da je ugovor sklopljen i potpisan uveče poslije zalaza sunca ili da su sultanovi punomoćnici koji su ga potpisivali zaista znali koji je datum po kršćanskom, a nisu znali koji je datum po njihovom kalendaru. Mislim da će G. Elezović ustati i protiv prve pretpostavke isto onako odlučno kao što je ustao i protiv druge. Ali sve to pokazuje da on nije dovoljno razmišljao, kad je htio da svoje tvrdnje formuliše.

IV.

Iz gornje analize argumenata i »stvarnih činjenica« s kojima je Elezović ustao protiv svih mogućih autoriteta i zasnovao svoju tvrdnju da evā'il znači samo prvi dan u mjesecu može se, mislim, vidjeti da ti argumenti ne samo što ne dokazuju njegovu tvrdnju, nego da i oni »bar donekle« govore protiv njegovog shvatanja i da potvrđuju shvatanja stručnjaka.

U svakom slučaju ti primjeri nisu davali nimalo naučnog osnova da se ustane protiv vladajućeg shvatanja i tumačenja spomenutih izraza i da se optuži sve stručne orientaliste, turkologe i turske rječnike. Pokazali smo da ono što je pisac iznio u prilog svojih tvrdjenja govori protiv njegovog shvatanja. Ali možda sve to neće biti dovoljno da G. Elezovića pokoleba u njegovom dubokom uvjerenju i da ga odvraća sa pogrešnog stanovišta, pa ću stoga iznijeti nekoliko primjera koje će, nadam se, i on smatrati dovoljno jasnim, sigurnim i snažnim da ga uvjere da je pogriješio što je onako olako osudio shvatanja i tumačenja stručnjaka i da se ubuduće neće čuditi zašto sam i ja shvatio i tumačio one izraze kao oznake dekada mjeseca.

1. U Državnom arhivu u Dubrovniku (Acta Turcarum, Serija B, fasc. 10, br. 28) nalazi se jedno originalno pismo bosanskog beglerbega Salih paše, na turskom jeziku. Tim pismom Salih-paša javlja Republici da je došao u Sarajevo kao novi bosanski beglerbeg pa neka mu oni po starom običaju pošalju poslanike, kao što su slali i njegovim prethodnicima. U samom tome pismu izričito stoji da je ono napisano u Sarajevu i da je *Salih-paša došao u Sarajevo drugi dan ramazana 1045 godine* (= 9 februara 1636), a na kraju pisma datum je napisan ovako:

Tahrīr^{en} fi evā'il-ⁱ ramadān el-mubārek sene 1045.

To znači: Napisano u prvih deset dana, u prvoj dekadi blagoslovenog ramazana 1045 g. (= 8—17 februara 1636).

Ovdje ne možemo ništa drugo pretpostavljati nego da je Salih paša ovo pismo napisao najranije istog dana kada je došao u Sarajevo, a to je drugi dan ramazana 1045 ili 9 februara 1636 g., pa prema tome u ovom slučaju izraz evā'il ne može nikako

značiti prvi dan mjeseca, nego tek najranije drugi dan toga mjeseca, bez obzira što dan po mjesечеvoj godini traje od zalaza do zalaza sunca i bez obzira na eventualna neslaganja koja se mogu pojaviti pri preračunavanju hidžrskih datuma u datume po našoj eri, već prema tome koji je dan uzet za početak hidžriske godine. Ovdje nam nisu potrebne ni uporedne tablice; nije nam važno je li Salih-paša znao koji je dan po njegovom kalendaru; sporedno je i to kakvo mišljenje imamo o turskoj administraciji. Ne trebaju nam nikakve druge opšte pretpostavke niti kakvi posredni dokazi, jer nam sve to sasvim jasno kaže sam ovaj dokumenat.

Zbog toga u ovom slučaju izraz *evā'il* nikako i ni pod kakvim pretpostavkama ne može značiti prvi dan u mjesecu nego najranije znači drugi dan arapskog mjeseca.

2. U Orijentalnom institutu u Sarajevu (Kolekciji istočnih rukopisa porodice Hadžijamaković, br. 5) nalazi se jedan rukopisni primjerak poznatog šeriatsko-pravnog djela *el-ešbâh ven-neza'ir* na arapskom jeziku koje je napisao Ibn Nuđežem, umro 970/1563 (Brockelmann n. d. str. 310).

Na kraju toga rukopisa nalazi se potpis prepisivača i datum prepisa koji glasi ovako:

fī evā'ili zī 'l-ka'de eš-šerīfe fi jevm el-išnejn li seneti sitin ve erbe'ine ve elf. To znači:

u ponedjeljak u prvój dekadi časnog mjeseca zī 'l-ka'de godine 1046 = 1—10 marta 1636.

Po uporednim tablicama od Wüstenfld-Mahler-a prvi dan mjeseca zī'l-ka'de g. 1046 bio je u petak 27 marta 1636, a prvi i jedini ponedjeljak u prvih deset dana toga mjeseca i godine bio je tek 4 zī 'l-ka'de 1046 ili 30 marta 1636. Prema tome ni ovdje izraz *evā'il* ne može značiti *prvi* nego eto tek *četvrti* dan u mjesecu.

Ali, možda bi ovom argumentu neko mogao da prigovori: da potiče od privatnog lica, da se ne nalazi na službenim aktima turske administracije, da je to samo izniman slučaj, itd. Za to ću navesti još koji takav dokaz kome, nadam se, niko ne može ništa prigovoriti.

3. U odlično uređenom zborniku turskih pisama Esterhazy-eva arhiva koji je izdao L. Fekete i u kojem je g. Elezović našao onaj svoj primjer »zgodan kao poručen«, a čiju smo vrijednost vidjeli, nalazi se pod br. 2, na str. 7—14 turski tekst mirovnog ugovora između Rudolfa II. i sultana Ahmeda I.

Na kraju turskog teksta toga ugovora nalazi se datum izražen po kršćanskoj i muslimanskoj eri ovako:

Ve becde seadetlu roma imperatorun sarayinde yazılıbki hazreti Isanin bin alti yüz on beş senesinde mah-i yuliyonin gursesinde yazıldı. Tahriren evail-i mah-i cumazel-ahir sene erba ve işrine ve elf (str. 14, redak 16—20).

U njemačkom prevodu L. Fekete-a to mjesto glasi:

Geschrieben wurden sei in Wien, in der Burg des glücklichen Römischen Kaisers im Jahre tausendsechshundertfünfzehn nach der Zeitrechnung der Majestät Jesu, am Afange des Montas Juli — Gegeben im ersten Drittel des Monats Džemāzī-ül-ahir im Jahre tausendvierundzwanzig (a u napomeni ispod teksta stoji: = 28. Juni—7. Juli 1615; — op. cit. str. 222).

Tu se, dakle, kaže da je ovaj ugovor napisan u Beču prvoga jula 1615 godine, po kršćanskoj eri, a u *evā'il*-u mjeseca džumād el-āhira 1024 g. po hidžretskoj eri. Ako je datum po kršćanskoj eri u kome stoji prvi (*gurre*) jula 1615 tačan, to onda

znači da je ovaj ugovor napisan onoga dana hidžretske ere koji odgovara prvom julu 1615 po kršćanskoj eri a nikako ranije. A taj dan jeste četvrti dan mjeseca džumād el-āhira 1024 g. Prema tome ni ovdje izraz evā'il ne može nikako značiti prvi nego tek četvrti dan mjeseca džumād el-āhira 1024, jer se taj dan poklapa sa 1 jula 1615. Prema tome, i ovaj primjer iz temelja ruši tezu g. Elezovića, jer i ovdje izraz evā'il nikako ne može značiti prvi dan u mjesecu nego znači prvu dekadu mjeseca džumād el-āhira 1024 g. koja je bila od 28 juna do 7 jula 1615 g.

Ako bismo htjeli da evā'il ovdje znači prvi dan onda bi u tom datumu po kršč. eri moralo stajati ne 1 jula nego 28 juna 1615 jer taj dan odgovara 1 džumād el-āhiru 1024 g. Time bi tvrdili da je ovaj ugovor sklopljen 28 juna, a ne 1 jula 1615 g. a to bi značilo da je datum po kršč. eri pogrešan. A takvu pretpostavku, mislim, neće dopustiti ni G. Elezović čak ni pod cijenu rušenja njegove teze.

Ali kazao sam, u ovome dokumentu ima nešto što bi g. Elezović — to ja smijem reći — bez ikakve rezerve upotrebio kao treći dokaz svoje tvrdnje: da evā'il znači samo prvi dan u mjesecu. Pa kad je on što veli »istini za ljubav« donio onaj »jedan jedini primjer« koji je on mogao pronaći, a koji bi kako on veli mogao »bar donekle« ići u prilog i drukčijem shvatanju, red je da i ja ukažem na taj primjer koji je on po svojim shvatanjima bez daljnjea mogao navesti u svoj prilog.

Naime, u istom ovom ugovoru u prvoj tački stoji da je taj ugovor sklopljen prvoga (gurre) džumād el-āhira 1024 g. (str. 8, redak 18—24).

Ja samo skrećem pažnju g. Elezoviću na taj tekst i ne želim da mu išta sugerišem.

4. U Državnom arhivu u Dubrovniku nalazi se nekoliko pisama hercegovačkog sandžakbega Musli-paše. Jedno od tih pisama (Acta Turcarum Ser. B., fasc. 23, br. 31) uputio je Musli-paša u svojstvu hercegovačkog sandžaka Dubrovčanima sa Gatačkog Polja (Saḥrā-i Gačka) 6 šabana 1059 = 15 avgusta 1649.

U tome pismu Musli paša piše Dubrovčanima da je jedno njihovo pismo dobio u Foči, gdje je prenoćio. Nada se da će doći ferman za otvaranje skele i da je u tome smislu dva-tri puta pisao (na Portu). Tu Musli-paša piše dalje da je na Gatačko Polje došao 4 šabana (= 13 avgusta), da će tu ostati nekoliko dana i da će s vojskom hercegovačkog sandžaka koji je njemu dat kao arpaluk učiniti dernek i sastanak (džemijet) i ostati na muhazezi live (čuvanju sandžaka Hercegovine). Paša dalje napominje Dubrovčanima da mu još nisu došli njihovi poslanici (el'ci) koje oni od starine šalju hercegovačkim valijama; on im šalje svoga mataradžibašu Bali-bašu itd.

Na kraju toga pisma stoji datum: 6 šabana 1059 (= 15 avgusta 1649) i *be yurt sahrā-i Gačka* (u stanu na Gatačkom Polju) kao oznaka mjesta gdje je pismo napisano

Iza ovoga pisma na istom mjestu odmah slijedi (A. T., Ser. B., fasc. 23, br. 32) drugo pismo istog Musli-paše Dubrovčanima, a odnosi se na dvojicu sarajevskih trgovaca: Frenka Jozu i Niku koji su imali da za pašu nabave neke tkanine i da robu pošalju po njegovom mataradži-baši itd. I ovo je pismo napisano na istom mjestu, iste godine i istoga mjeseca kao i prethodno. Samo je datum u ovom drugom pismu izražen ovako:

Taḥrīren fī evā'il-i šābān el- mu'azzam sene tis'a ve ḥamsine ve elf. — Be yurt sahra-i Gačka.

To znači: Napisano u prvoj dekadi uzvišenog šabana 1059 godine (= 10—19 VIII. 1649). U stanu Gatačko Polje.

Šta iz toga proizlazi? Ako Musli-paša u prvom pismu od 6 šabana 1059 = 15 avgusta 1649 kaže da je na Gatačko Polje došao u petak 4 šabana 1059 (= 13 avgusta 1649) onda ni ovo drugo pismo koje je napisano prvih dana istog mjeseca i godine i na istom mjestu, nije moglo nastati prije 4 šabana 1059 godine kada je Musli-paša istom došao na Gatačko Polje. Prema tome ni ovdje izraz *evā'il* ne može nikako značiti prvi dan u mjesecu, nego tek četvrti, šesti ili još koji dan kasnije, a kako se i u ovome pismu spominje mataradži-baša kao i u pismu od 6 šabana 1059 g. to je onda i ovo pismo nastalo najranije 6 šabana.

Na oba ova pisma nalaze se signature g. Elezovića, on sigurno ima prepise tih pisama pa stoga ovdje nije potrebno donositi faksimile, jer valjda neće niko drugi posumnjati u tačnost mojih izvoda. Uostalom uporedi i Vl. Skarić, *Podaci za historiju Hercegovine od 1566. do sredine 17 vijeka*. GZM XLIII, 1931 (2) str. 58 i nap. 28 na istoj stranici.

5. U jednom originalnom carskom beratu (original u rukama prof. H. Kreševljakovića) koji je upućen na Ahmed Kamil-pašu kaže se da je on 8 ševala 1169 g. (= 6 jula 1756 g.) imenovan bosanskim valijom. Taj isti berat datiran je na kraju ovako:

Tahrīr^{en} fī evā'il-ⁱ ševval el-mukerem sene tis'a ve sittine ve miye ve elf. A to znači: Napisano u prvoj dekadi časnoga ševala godine 1169 (= 29-VI—8-VII-1756 g.).

Ako je Ahmed Kamil-paša imenovan bosanskim valijom 8 ševala 1169 = 6 jula 1756 g. onda ni ovaj berat kojim se on imenuje na taj položaj nije mogao biti napisan prije 8 ševala 1169 g. pa prema tome ni ovdje izraz *evā'il* ne može nikako značiti prvi, nego eto tek najranije osmi dan mjeseca, bez obzira na ne znam kakve razloge i pretpostavke.

6. Najnezgodnije je za g. Elezovića što se neborivi dokazi protiv njegovih tvrdjenja nalaze upravo u spomenutom zborniku L. Fekete-a. Kad se već odlučio da se onako obori na vladajuće shvatanje značenja spomenutih izraza, on je morao da to pitanje prouči bar onoliko koliko mu je mogućnosti pružao taj zbornik. Jer da je on pažljivo prelistao taj zbornik, vjerovatno se ne bi onako olako predao onome što mu je na pamet palo niti bi se dao zavesti kakvim drugim sugestijama. Evo zašto:

7. Prvi akt u spomenutom zborniku L. Fekete-a jest turski tekst poznatog mirovnog ugovora između sultana Ahmeda I i cara Rudolfa II na Židvatoroku iz g. 1606. Na kraju toga akta nalazi se datum koji je izražen ovako:

Tahrīr^{en} fī evā'il-ⁱ šehr-ⁱ redžeb el-muredžeb min šuhūr-ⁱ sene hams ve ašere ve elf min el-hicret-ⁱ en-nebevijje 'aleyhi efdal et-tehiyye (str. 7).

To u njemačkom prevodu L. Fekete-a glasi:

Geschrieben im ersten Drittel des Monats des geehrten Redžeb des Jahres tausendundfünfzehn nach der Auswanderung des Propheten — mögen die ausgezeichnetsten Segnungen auf ihn fallen!» (str. 213).

G. Elezović je vidio ovaj datum, on ga je spominjao nekoliko puta, donio njegov turski tekst i Fekete-ov njemački prevod; on je pokazao kako je L. Fekete stavio taj datum u naslovu pred tim dokumentom, kako ga je preračunao ispod teksta, sve, dakle, u najmanju sitnicu, ali samo s ciljem da pokaže kako i L. Fekete izraze *evā'il*, *evāšit* i *evāhir* shvata kao dekade. Sve je to Elezović vidio, ali začudo njemu

nije zapelo za oko zašto je i L. Fekete, koji eto spomenute izraze shvata kao dekadu — taj datum u naslovu pred tim dokumentom na str. 3 svoga zbornika stavio ovako:

»11. November 1606 — evā'il¹ Redžeb 1015.« dok je na str. 207, br. 1 i na str. 213 u napomeni 1 kazao da je evā'il¹ redžeb ravno »2-11 Nov. 1606.«

G. Elezović se nije zapitao odakle to šarenilo u datiranju ovoga dokumenta kod L. Fekete-a; odakle Fekete-u u naslovu ono »11. November 1606« prema »evā'il¹ Redžeb 1015«, kada »11 Nov.« ne označuje nikakvu dekadu, kako shvata Fekete, nego jedan određen dan baš onako kako hoće g. Elezović!?

Fekete to nije učinio slučajno niti onako otprilike nego svjesno i zbog vrlo jakog razloga: Taj akt, rekli smo, predstavlja turski tekst mirovnog ugovora na utoku Žitve i nosi datum evā'il-i redžeb 1015 g.

Ako bismo pretpostavili da Elezović ima pravo pa da izraz evā'il znači samo prvi dan u mjesecu, onda bi ovaj datum:

»evā'il¹ Redžeb 1015«, značio isto kao kad bi rekli:

»prvi redžeba 1015«, a to bi značilo:

»drugi novembar 1606«, jer 1 redžeba 1015 odgovara 2 novembru 1606 g.

Time bismo tvrdili da je poznati mirovni ugovor na utoku Žitve bio zaključen 2 novembra 1606 g. U tome slučaju, međutim, ne bismo morali imati protiv sebe orijentaliste i turkologe — jer oni ne tvrde da se izraz evā'il ne može poklapati sa prvim danom u mjesecu, — nego bismo imali protiv sebe sve istoričare, pa čak i dobre đake srednjih škola, jer svi oni znaju da je poznati mirovni ugovor na utoku Žitve sklopljen 11 novembra 1606 godine.¹¹

A to znači posljednji dan u prvih deset dana, u prvoj dekadi mjeseca redžeba 1015 g. po Hidžri. Iz toga slijedi da izraz evā'il ne samo da ne mora značiti prvi dan u mjesecu, nego da taj izraz obuhvata čitavu prvu dekadu, prvih deset dana mjeseca, a da u ovome slučaju označuje ništa manje nego taman zadnji, deseti dan prve dekade mjeseca redžeba 1015 g. = 11 novembra 1606 g.

Ako bi Elezović pokušao da i ovdje nešto traži u korist svoje teze kao, na prilik, da su i istoričari bili nečim »zavedeni« pa pogrešno tvrdili da je mirovni ugovor na utoku Žitve sklopljen 11 novembra 1606, kao što je ono našao da su evropske orijentaliste i turkologe zaveli turski rječnici, njihovo »neznanje« turskog jezika, ili ne znam šta drugo što njemu može »na pamet pasti« — napominjem zasada samo toliko da i u mađarskom tekstu istoga ugovora, čiji se original nalazi u istom arhivu, stoji da je ovaj ugovor sklopljen 11 novembra 1606 g., kakto nas izvještava L. Fekete koji kaže:

»Nach der ungarischen Fassung des Vertrages (Arch. Est., Bd. Xa, 9) soll der Friede vom 11 Nov. 1606 an bestehen...«¹²

A sada neka mi se dopusti da umjesto svih drugih prigovora i raznih mariginalija koje bi se mogle staviti na Elezovićeva izaganja završim ovo poglavlje parafrazom jednog njegovog zaključka i da kažem:

I kada bi ovo bio jedan jedini primjer, bio bi dovoljan da razbije zabludu ne zapadnjačkih naučnika, orijentalista i turkologa, nego zabludu Gliša Elezovića, da izraz evā'il ne može da znači ništa više nego prvi dan u mjesecu. I da je »zaista

¹¹ Vidi napr. St. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1908 str. 264, V j. Klaić, *Povjest Hrvata*, Zagreb 1911 sv. III str. 456.

¹² Up. L. Fekete, *n. d.* str. 211, nap. 2.

teško imati bolji primjer da se vidi kako — ne »vrlo hvaljeni znalci turskog jezika« — nego kako Gliša Elezović pod raznim sugestijama može da napravi »smešne pogreške.«

V.

Mislim da sam iznio dovoljan broj sasvim jasnih, sigurnih i nepobitnih argumenata, koji pokazuju da izraz *evā'il* u turskim dokumentima ne znači samo prvi dan u jednom arapskom mjesecu, nego da znači prvih deset dana, prvu dekadu mjeseca i da se može poklapati sa svakim danom u toj dekadi, pa bih ovdje mogao da završim. Jer ono što vrijedi za izraz *evā'il* vrijedi analogno i za *evāšit* i *evāħir*.

I kad sam pokazao da izraz *evā'il* ne znači samo prvi dan nego da znači cijelu prvu dekadu mjeseca, jasno je da i izrazi *evāšit* i *evāħir* ne označuju petnaesti odnosno zadnji dan u mjesecu nego da označuju drugu, odnosno posljednju dekadu mjeseca. To je jasno i Elezoviću. Mислеći da je dokazao da *evā'il* znači prvi dan u mjesecu, on se naravno nije ni trudio mnogo da dokazuje da izraz *evāšit* znači petnaesti, a *evāħir* zadnji dan u mjesecu. On o tome piše ovako:

Ni *evāsit*, oblik mn. od *vesat*, u datumu akata i spisa turske administracije isto tako ne znače neki neodređeni izraz od 11—20 dana u mjesecu ili kako ga učevni švet naziva, drugu dekadu« (n. d. str. 977).

Nakon jedne ovakve tvrdnje, pune sigurnosti i sarkazma čovjek s pravom očekuje bar onakve argumente kakve je upotrebio da dokaže da *evā'il* znači samo prvi dan u mjesecu. A šta radi G. Elezović? On gornje tvrdi samo na osnovu toga što je u dva tri primjera primijetio da se izraz *evāšit* poklapa sa 15-tim danom u mjesecu. Na osnovu jednog takvog primjera on zaključuje »...da se iz navedenog primjera vidi da u ovom slučaju *evāšit* znači isto što i 15 dan dotičnog meseca, a ne nikako nekakvu dekadu« koja bi se kretala negde u razmaku od deset dana, a na osnovu drugog takvog primjera on zaključuje: »da *evāšit* nije nikakva dekada nego aritmetička sredina meseca uz koji ta reč stoji« (str. 978).

Na takve dokaze i tvrdnje G. Elezovića napominjem zasada samo ovo:

1. Izraz *evāšit* nije oblik množine od *vesat*, nego je to množina od *evsat*;

2. Nikada niko nije tvrdio da se izraz *evāšit* ne može poklapati upravo sa 15-tim danom u mjesecu, jer i taj dan spada u drugu dekadu kao i svaki drugi dan te dekade, pa prema tome Elezović ovim primjerima u kojima se to javlja ne dokazuje da izraz *evāšit* znači samo 15-ti dan u mjesecu niti »aritmetičku sredinu meseca uz koji ta reč stoji«, nego on time dokazuje da se svi njegovi ispravci datuma kod Miklošića, Truhelke, Stojanovića i dr. u koliko ih je on izvršio na osnovu ovakvih argumenata, moraju odbaciti.

Da je zaista tako dovoljno je, mislim, ovdje navesti samo ovaj jedan primjer:

U jednom originalnom fermanu (original u rukama prof. H. Kreševljakovića) kojim se narodu objavljuje stupanje na presto sultana Mustafe III, sina sultana Ahmeda III, kaže se da je taj sultan stupio na presto u nedjelju 16 safera 1171 g. (= 30. oktobra 1757), a na kraju toga fermana stavljen je datum kada je ferman napisan ovako:

Tahiren fi evasit-i safer el-hajr sene 1171. To znači: Napisano sredinom dobrog safera g. 1171 (= 25 oktobra—3 novembra 1757). Prema Wüstenfeld-Mahler-ovim uporednim tablicama 16 safera 1171 g. bio je zaista u nedjelju, pa prema tome ni ovdje izraz *evāšit* ne može nikako značiti 15-ti, nego znači najranije 16-ti dan u mjesecu, pa već po tome i ova tvrdnja G. Elezovića otpada.

VI.

Iste su vrijednosti i prirode argumenti kojima Elezović »dokazuje« da izraz evāḥīr ne znači ništa drugo nego zadnji dan u mjesecu i da je sinonim sa izrazom selḥ. O tome g. Elezović piše ovako:

»Najzad, ni evāḥīr u turskim dokumentima, isto kao ni njegov oblik jednine āḥīr, ne znači drugo ništa nego posljednji dan meseca uz koji stoji, a ne kao što svi pogrešno pišu da taj izraz označava posljednju desetinu u arapskom mesecu hidžrijske godine. Kad Naima u III knj. svoje istorije kaže na str. 396 v. 18: Mah-i-muḥarremiñ aḥirinde (1049) küsuf vaḳı'ı oldı (t. j. Posljednjeg dana meseca muharema bi pomračenje meseca), to isto znači kao da je mesto aḥirinde upotrebio oblik evaḥirinde.«

Izraz evāḥīr u ovome značenju nije oblik množine od āḥīr, nego od eḥīr. Doduše to je malo teža stvar, ali kad pisac kaže da su āḥīr i evāḥīr sinonimi, to onda prelazi svaku mjeru. Poznati turski kroničar Na'īmā ispaao bi suviše nepismen da je on u gornjem tekstu mjesto izraza āḥirinde upotrijebio izraz evāḥirinde. On je znao da izrazi āḥīr i evāḥīr nisu sinonimi; znao je šta znači āḥīr a šta evāḥīr kao i to da pomrčina meseca ne traje danima nego u jednom danu. Zato je i rekao aḥirinde što znači zadnjega, a ne evaḥirinde, što bi značilo zadnjih deset dana.

Da vidimo dalje. Da bi dokazao da i izraz evāḥīr »ne znači posljednju dekadu kako se obično misli nego posljednji dan u mjesecu.« Elezović opet navodi samo nekoliko takvih primjera koji shvaćeni pravilno jasno govore protiv njegove teze ili kazuju samo to da se izraz evāḥīr poklapa sa posljednjim danom u mjesecu i misli da je time svoju tvrdnju potpuno dokazao. Tako npr., kao najjači dokaz za svoju tezu ukazuje g. Elezović na hudžet-ferman br. 46 na str. 174 (njegovog zbornika) u »kome datum glasi: fi evāḥir-i ša'ban sene iḥda ve şemane ve şemane mije t. j. 17. XII. 1476, pošto su pre toga, 24 dana meseca šabana hidžr. 881 (t. j. 12. XII. 1476 god. dubrovački poklisari Jako Bunić i Paladin (Lukarević) na ime godišnjeg harača položili carskoj hazni 10.000 zlatnih mletačkih dukata« (str. 979).

Na to G. Elezović rezonuje ovako:

»Bilo bi besmisleno pretpostaviti da će kancelarija carske Porte zabeležiti jedan događaj, o kome se naročito vodi računa kad se dogodio, jednim izrazom koji ne znači ništa određeno, nego izvesni razmak vremena od desetak dana?«

I to je sasvim dobro. Ali bi možda neko mogao primijetiti: A zar ne bi bilo manje besmisleno da dubrovački poslanici predaju carskoj hazni 10.000 dukata na 24 šabana 881, a da tek zadnjeg šabana te godine dobiju potvrdu, da su taj harač predali? G. Elezović ne bi imao pravo da se ljuti na takav prigovor, bez obzira bi li on u osnovi bio tačan ili ne. Pogotovu kad on nakon ovoga svoga zaključka ništa ne kaže o tome kako se praktično postupalo na Porti prilikom predaje harača i izdavanja potvrde na to.

No sve su to stvari raznih rezonovanja, koja ne moraju nikoga vezati, ali da vidimo činjenice. Težište problema u ovome primjeru je, mislim, manje u onome što Elezoviću izgleda besmisleno, nego u nečemu što je on u svome obrazloženju prećutao kao sasvim nevažno. Naime iz teksta toga hudžet-fermana vidi se da u njemu imaju dva datuma. Jedan, 24 šabana, sasvim određen koji označuje kada su dubrovački poslanici predali harač carskoj blagajni, i drugi evāḥir-i ša'bān, koji bi kao neodređen značio ovdje 24—30 šabana, a kao određen (po Elezoviću) značio bi samo 30 šabana kao datum kada je ispostavljena potvrda o tome da su dubrovački poslanici

taj harač platili. Ja mislim da oba ta datuma nisu jednako važna i da je za carsku kancelariju »događaj o kome se naročito vodi računa kad se dogodio« dan kada je harač plaćen, — a taj događaj je datiran precizno sa 24 šabana, — a ne dan kada su Dubrovčani dobili potvrdu da su to platili. Tu je, eto, ono što je G. Elezović u ovome primjeru previdio pa ga je stoga mogao upotrebiti u prilog svoje teze i izvesti pogrešan zaključak.

Tako smo objasnili zašto je gornji Elezovićev zaključak u osnovi dobar, ali loše primijenjen i zašto bi njegovo obrazloženje bilo manje umjesno, nego gornji prigovor, koji bi mu se mogao staviti. Time smo došli na jedan drugi problem koji bi se ovdje morao objasniti. Ja ću pokušati kasnije da i o tome nešto kažem.

Iz ovih napomena uz gornji Elezovićev dokaz može se zaključiti da mu ni taj dokaz ne vrijedi. Zahvaljujući Elezoviću nama stoji na raspoloženju vrlo mnogo ovakvih hudžet-fermana ili potvrda o plaćanju dubrovačkog harača. Iz njih se vidi da je procedura pri tome vremenski nejednaka. Ima primjera da je carska kancelarija te potvrde ispostavljala isti dan kada je harač plaćen. Ima primjera kada je to bilo sutradan, ali i takvih kada se to otezalo po pet, deset i petnaest dana, pa i mjesec dva. Stoga se ne može zaključiti da li je gornja pretpostavka g. Elezovića besmislena ili ne, a prema primjeru koji on navodi — uzimajući da izraz *evāḥir* znači posljednju dekadu — Dubrovčani su mogli dobiti tu potvrdu i 24 šabana, kada su harač predali, a takode zadnji dan šabana, kako hoće g. Elezović, ali i svaki drugi dan između ta dva datuma.

U svakom slučaju jasno je da se ovakvim primjerima ne može dokazivati da izraz *evāḥir* znači zadnji dan ni u slučaju da pouzdano znamo da su Dubrovčani tu potvrdu dobili zaista 30 šabana, jer i 30 šaban spada u zadnju dekadu toga mjeseca.

Nakon svega toga mislim da će biti cjelishodnije da umjesto pojedinačne analize ostalih njegovih dokaza, koji nikako ne dokazuju tvrdnju Elezovića navedemo nekoliko primjera koji će ga, nadam se, ubijediti da se ni njegove tvrdnje o značenju izraza *evahir* ne mogu održati:

1. U jednom starom prepisu Kur'ana (Orientalni institut br. nov. 15) datum prepisa na kraju napisan je ovako:

Kad veka'a el-ferāgu min hāzihi 'l-mušaf eš-šerifi fī tāriḥ iḥdā ve tis'ine ve elf fī evāḥir šehr-i muḥarrem el-ḥarām fī jevm el-ḥamīs fi vaḳt ez-zuhr.

To znači: Prepis ovoga časnog mushafa završen je u četvrtak u podne u zadnjoj dekadi svetoga mjeseca muharema godine 1091.

Po Wüstenfeld-Mahler-ovim tablicama posljednji dan muharema 1091 g. bio je u subotu 2 marta 1680. Prema tome ni ovdje izraz *evāḥir* ne može nikako značiti posljednji dan u mjesecu, nego ili 21 ili 28 jer su ti dani u posljednjoj dekadi ovoga mjeseca bili četvrtak, a 30 je bio subota.

2. U jednom starom arapskom rukopisu u kolekciji Muhameda Hadžijamakovića, sada u Orientalnom institutu u Sarajevu (nov. br. 46), stoji na kraju datum prepisa ovako:

Jevm el-ḥamīs ḳubejl ez-zuhr fī evāḥir-i zī'l-ḳa'de min šuhūr-i senete isnā ve sittīne ve elf.

To znači: (prepisano) u četvrtak pred podne u zadnjoj dekadi mjeseca zī'l-ḳa'de godine 1062 (= 24. X.—2. XI. 1652 g.).

U zadnjoj dekadi mjeseca zi 'l-ka'de 1062 godine bila su dva četvrtka: jedan 21 a drugi 28 zi 'l-ka'de 1062 god. Prema tome ni ovdje izraz evā'hir ne može značiti posljednji dan u mjesecu nego ili 21 ili 28, a nikako 30. Ali bi se i o ovim našim primjerima, kad bi bili usamljeni, moglo diskutovati. Naročito zbog česte pojave nepodudaranja datuma, na što se često nailazi kod rukopisa kako sam to već istakao. Za to je potrebno da navedemo bar još jedan primjer koji će gornje osnažiti i u kome je svaka diskusija isključena.

3. L. Fekete u svom spomenutom zborniku br. 17 na str. 429—430 donosi skraćen prevod jednog fermana koji u njegovom izdanju glasi doslovno ovako:

»Konstantinopel, 30. Juni 1625 — 24. Ramađān 1034.

Ferman des Sultans Murad IV. betreffs der Lehensgüter Mehmeds, des Derkjāh-čauš.

Da Mehmed, der Derkjāh-čauš, der einen Schenkungsbrief auf ein Zi'amet-Lehen mit einem Ertrag von 53.100 Akče in den Sandžaks Ofen, Bejšehri und Akšehir, in dem Nāhije Pest, im Dorfe Söllöš und anderswo jedoch Güter nur mit einem Ertrag von 44.499 Akče besitzt, um das durch die Abdankung Mustafās im Sandžak Ofen, in dem Nāhije Kečkemet und anderswo herrelas gewordene Lehen angesucht hat, ist ihm dies mit Erlass vom 21.—30. Ramadān 1034¹³ geschenkt worden. Nachdem ihm auch das Ziamet-Lehen Mehmeds, des Sohnes vom 'Alī, eines Derkjāh-müteferrikas, der wegen des Gutes Szöllöz in dem Nahije von Pest gegen Mehmed Čauš einen Prozess geführt hat, nach der Abdankung Mehmed Čauš Geschenkt worden ist, wird das letztere mit den von ihm bisher innegehabten Zi'amet-Gütern, deren Ertrag mit 49.999 Akče festgesetzt ist, vereinigt mit der Bemerkung, dass er auch weiterhin Derkjāh-čauš und zugleich Su-baši jener Gegend bleiben werde.«

Tu se, dakle, u beratu od 24 ramazana 1034 godine kaže da je beratom od 21-30 ramazana 1034 g. podijeljeno izvjesno dobro nekom dergah-čaušu Mehmedu. G. Elezović će se sigurno složiti s nama da se u Fekete-ovu izvodu ovoga berata pod onim »21—30 ramazana« ne krije ništa drugo nego izraz evā'hir-i ramazan, pa kad bismo htjeli da taj izraz znači posljednji, dakle 30-ti dan u mjesecu, kako hoće Elezović, onda bismo tvrdili da u beratu od 24 ramazana 1034 piše da je taj dergah-čauš nešto dobio beratom od 30 ramazana 1034 g.

Ko to može tvrditi taj može shvatati i tumačiti izraze evā'il, evā'sit i evā'hir onako kako ih je dosada shvatao i tumačio Gliša Elezović. Kažem dosada, jer se nadam da to ni on ubuduće neće raditi, ili da bar neće od drugih tražiti da tako čine. No to je njegova stvar, samo ja ne bih želio da mene više dovodi u situaciju da se kritički osvrćem na njegove radove iz turkologije i orijentalistike uopšte.

VII.

Sada bi možda trebalo da se osvrnemo i na ostale dijelove spomenute rasprave g. Elezovića. Može se kratko reći da u njoj, iako je u glavnom pitanju koje se tu raspravlja dovela autora do sasvim pogrešnih zaključaka, — ima i jedan koristan prilog nauci u onome stupcu gdje Elezović razvrstava razne turske spomenike prema tome da li su datirani (potpuno ili djelomično) ili nemaju datuma. To je po mome mišljenju, njegov doprinos nauci u toj raspravi. Makar i sasvim sitan može da posluži za orijentaciju onima koji se uvode u turske spomenike. Nego da se

¹³ = 27 Juni — 6 Juli 1625 (Nap. L. Fekete-a).

ovdje bar uzgred osvrnem na jedno drugo pitanje, koje će se samo nametnuti čitaocu, a o koje se i g. Elezović stalno spoticao: Kako to da su Turci imali dobru administraciju, što ističe i G. Elezović, a da su ipak upotrebljavali tako nesavršen način datiranja kao što je datiranje sa dekadama? Moj odgovor na to pitanje zasnovan na opštem utisku iz dosadašnjeg proučavanja turskih spisa po drugim pitanjima može se rezimirati i uopštiti ovako: Turci su zaista u starije vrijeme imali dobru administraciju i njenom ugledu nimalo ne smeta taj »nesavršeni« sistem datiranja sa dekadama, jer ga oni nisu nikada upotrebljavali u onim slučajevima gdje bi ta »nesavršenost« datuma moglo prouzrokovati kakve neprilike, nego samo onda kada datum u dokumentu nije imao nekog presudnog značaja za pravnu radnju, koja se izvjesnim pismenim aktom stvarala. Tako, na primjer, kadije u svojim sidžilima vrlo često po čitav mjesec, pa i po dva i tri mjeseca, skoro bez izuzetka stavljaju pod pojedinim aktima u datumu za oznaku dana samo izraze evā'il, evā'it i evā'ir. I kad bismo htjeli da ti izrazi znače prvi, petnaesti ili zadnji dan u mjesecu, morali bismo pretpostaviti da su te kadije u čitave mjesece radili samo tri dana: 1, 14 ili 15 i 29 ili 30, da ostale dane nisu ništa radili, a za ta tri dana proveli na stotine saslušanja, ubilježili i svršili stotine raznih drugih poslova, koje su oni u svoje sidžile unosili. Ma da takvi primjeri, kojima su kratki kadijski sidžili, sjajno demantuju tvrdnje Elezovića, ja ih nisam htio upotrebiti jer mi ovakvi dokazi sami po sebi ne izgledaju dovoljno jaki da se njima nešto pobija. Imam, naime, utisak da kadije nisu uvijek u svoje sidžile unosili pojedine predmete u času kada su te predmete na sudu svršavali, nego su to znali, izgleda mi, slađati i onda jednom upisati u sidžil i to ne baš sasvim po hronološkom redu kojim su ti akti nastajali. No to ovdje ne spada. Važno je ovdje istaknuti da pored svega toga u istim tim kadijskim sidžilima između i pored svih tih evā'ila, evā'ita i evā'ira ima nekih vrsta akata u kojima nikada nema ovih izraza i koji su uvijek datirani sasvim precizno. Takav je slučaj kod svih dokumenata u kojima priroda pravne radnje o kojoj se tu radi ne dopušta nikakav datum otprilike, nego traži sasvim precizno datiranje dokumenta. Takav je slučaj kod svih onih predmeta gdje je svaki dan pravno relevantan. Tako su, napr., bez izuzetka precizno datirani akti kojima se određuje osnov, izvor i visina alimentacije razvedenoj ženi, malodobnoj djeci bez oca itd. Isti je slučaj u svim aktima finansijske prirode u kojima su stanovita prava, prinadležnosti ili potraživanja vezana za određen rok i u kojima datum može da igra neku ulogu.

Kad se, međutim, radi o predmetima u kojima je datum od manje ili nikakve važnosti, onda on ne mora da bude potpun ako je uopšte naznačen. Tako, npr., u onome slučaju u kome je Elezović našao onaj svoj dokaz »zgodan kao poručen« on je previdio da u tome ugovoru nema ništa što je vremenski pravno relativno za neki razmak vremena od 10 dana. Sličan slučaj imamo u onom prvom aktu zbornika L. Fekete-a koji pretstavlja turski tekst jednog zaista vrlo važnog ugovora kao što je mirovni ugovor na utoku Žitve iz g. 1606. I na kraju toga ugovora datum je izražen sa izrazom evā'il, ali taj datum označuje samo dan kada je ugovor potpisan. Međutim u tekstu istoga toga ugovora ima još jedan datum po kršćanskoj i islamskoj eri. Taj datum ni po islamskoj eri nije izražen nijednim od spomenuta tri arapska izraza koji bi pokazivali da taj datum nije precizan. Zašto? Zato što je to datum stupanja na snagu i datum početka djelovanja toga ugovora. U dvanaestom članu toga ugovora kaže se da taj ugovor vrijedi od prvoga redžeba 1015 g. po hidžri, a od početka mjeseca novembra 1606 g. po

Hristu na dvadeset godina. (n. d. str. 5 redak 18—21). Turci su eto ovdje smatrali potrebnim da stave precizan datum, a onaj na kraju, ostavili su, eto, da se — kako reče g. Elezović — leluja u razmaku od deset dana. Isti slučaj imamo i na onim priznanicama o plaćanju dubrovačkog harača. Na njima se datumi primanja harača bilježe redovno precizno, a datum izdavanja potvrda o tome da je harač plaćen bilježi se često nepotpuno.

U drugom aktu spomenutoga zbornika, kojim se obnavlja mirovni ugovor iz g. 1606, a koji je potpisan 1. jula 1615 po građanskoj eri i eva'il džumāz el-āhīr 1024 g. po hid'ri (= 28 juna—7jula 1615) nalazi se u prvom članu propis da taj ugovor stupa na snagu 1 džumāz el-āhīra 1024 (= 28 juna 1615) godine i važi dvadeset godina računajući od toga dana. Dakle kad su Turci htjeli da kažu od kada taj ugovor važi onda su izrazili dan u datumu precizno, a u datumu kada je ugovor potpisan izrazili su datum dekadski.

U četvrtom aktu spomenutog zbornika L. Fekete-a koji akt predstavlja sporazum cesarovih i sultanovih zastupnika u pitanju rešavanja spornih pitanja, kaže se na kraju da je taj sporazum zaključen 1. maja 1616, a 2 rebī' ul-āhīra 1025 g. Drugi rebī' ul-āhīr 1025 g. odgovara, međutim, 19 aprilu 1616 g., pa je prema tome ovaj datum po hidžriskoju eri antidatiran za trideset dana, ili je po julijanskom kalendaru datiran za dva dana unaprijed. (Uporedi L. Fekete n. d. 225 nap. 1).

Napominjem da se ove opservacije zasada imaju primiti samo kao rezultat opšteg utiska koji je stečen proučavanjem turskih spisa i koji u ovome času imam, a ne kao rezultat specijalnih izučavanja ovoga pitanja.

RÉSUMÉ:

LES EXPRESSIONS: »ÉVAIL, ÉVASIT ET ÉVAHIR« DANS LES DATES DES DOCUMENTS TURCS.

Comme tout le monde sait, les expressions arabes: »évail, évasit et évahir« dans les dates des documents turcs désignent les décades de chacun des mois arabes. L'expression: »évail« désigne la première décade, la première dizaine de jours du mois arabe; l'expression: »évasit« désigne la deuxième décade, la deuxième dizaine de jours du mois arabe; et enfin l'expression: »évahir« la dernière décade, la dernière dizaine de jours respectivement les neuf derniers jours d'un mois arabe selon qu'il s'agit d'un mois arabe de trente ou bien de vingt-neuf jours, respectivement d'un mois au nombre pair ou bien impair de jours.

C'est comme cela que ces expressions ont été interprétées dans les dictionnaires arabes et turcs, c'est comme cela qu'elles ont été employées par les écrivains islamiques, c'est comme cela enfin qu'elles ont été interprétées et employées par tous les orientalistes, les turcologues et les anciens traducteurs des documents turcs, et jamais pas un spécialiste n'a douté de l'exactitude d'une telle interprétation et emploi. Aussi n'a-t-on point senti le besoin de prouver particulièrement la justesse de cette interprétation et emploi. Gliša Elezović a, toutefois, une opinion personnelle particulière là-dessus. Dans les »Turski spomenici« [»Monuments turcs«] (pp. 944) il a publié une dissertation: »Islamsko računanje vremena i datuma« [»Supputation islamique des temps et dates«], dans laquelle la conception et interprétation de jusqu' à pré-

sent des expressions susmentionnées il l'a proclamée être une erreur des orientalistes européens, des turcologues, des anciens traducteurs et des lexicologues turcs; citant à ce propos toute une série d'orientalistes et de turcologues des plus connus [Barthols, Kraeclitz, Demy, Bajraktarević, Babinger, Fekete Jacob etc.], chez qui il dit avoir trouvé cette interprétation et emploi décadaire des vocables arabes. Elezović déclare ignorer si jamais les peuples islamiques ont dans leur passé divisé le temps en décades mensuelles; mais il ajoute être sûr que les Turcs Osmanlis, depuis que l'histoire les connaît comme un peuple islamique, n'ont jamais dans leurs écrits supputé les dates décadairement. Au sujet des expressions susmentionnées, Elezović affirme que »évail« signifie »premier jour d'un mois arabe«, que »évasit« désigne seulement le 15. ou bien le 14. jour d'un tel mois et que toute autre manière de les comprendre et de les interpréter constitue par conséquent une erreur.

Les principaux arguments sur lesquels il a appuyé son affirmation que le vocable »évail« désigne le premier jour d'un mois, Elezović les a trouvés en premier lieu chez Babinger [Tevarih-i al-i osman pp. 123 ligne 8] et en second lieu dans la collection bien connue de L. Fekete [Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterhazy 1606—1645 Budimpešta 1932, numéro 7, pp. 27]. De semblables preuves il aurait trouvées également pour »évasit« et »évahir«. Dans toute son argumentation joue un rôle important le fait que Elezović pense que les formes au pluriel de ces vocables arabes s'emploient en turc comme si elles étaient au singulier.

Conséquent dans sa conception, Elezović a ainsi modifié toutes les dates dans sa collection susmentionnée chaque fois que l'un de ces vocables s'y est présenté. A la suite non plus il ne s'est pas désisté de sa conception. Aussi quand il a vu que moi dans ma collection »Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoleća [Documents turcs en Bosnie de la seconde moitié du XV siècle] j'interprète décadairement les expressions susmentionnées, Elezović s'est étonné comment celles-ci peuvent encore être interprétées différemment de son interprétation à lui qu'il demande voir adopter.

De mon côté, j'ai dans cette étude fait d'abord la critique des thèses d'Elezović, signalé les points faibles de son argumentation, montré à la lumière de toute une série de documents que les peuples islamiques, et naturellement les Turcs Osmanlis eux-mêmes, ont dans leurs actes juridiques et autres analogues utilisé le système décadaire, et supputé les dates par décades mensuelles, ce qui au demeurant est bien connu au monde des spécialistes. Ensuite j'ai fait la critique de la manière dont Elezović entend le sens des susdits mots arabes dans les dates des documents turcs; et j'ai présenté un grand nombre d'arguments variés mais toujours de premier ordre par lesquels on voit d'une façon claire et non équivoque que les vocables: »évail, évasit et évahir« désignent bien les trois décades successives de chaque mois arabe. Des arguments apportés il résulte que l'expression »évail« peut désigner n'importe quel jour de la première décade ou première dizaine de jours d'un mois arabe, que l'expression »évasit« signifie l'un des jours de la seconde décade d'un tel mois; enfin d'autres arguments avec des exemples appropriés montrent que l'expression »évahir« peut désigner n'importe quel jour dans la dernière décade d'un mois arabe. Les documents dont j'ai tiré mes exemples comme preuves de mes assertions, se trouvent dans les manuscrits cités de la bibliothèque de Husrevbeg à Sarajevo, dans les documents turcs des Archives d'État à Dubrovnik, dans la collection mentionnée de H. Kreševljaković etc.

Vers la fin de mon étude j'ai essayé de montrer quelques sortes de documents turcs dans lesquels les dates sont indiquées avec une précision complète. Cela arrive dans les cas où une différence d'un seul jour peut dans la date d'un acte par lequel se règle une affaire, avoir son importance. Pareillement j'y ai fait voir certaines espèces d'actes écrits qui se rapportent à de telles affaires juridiques où une telle précision n'était pas indispensable. Dans ces cas on employait le plus souvent le système décadaire de supputation des dates.
